

Sławomir Jędraszek

(University of Gdańsk, Poland)

<https://orcid.org/0000-0002-9873-0794>

e-mail: slawomir.jedraszek@ug.edu.pl

Siły militarne Achenatona i ich społeczno-religijne zaangażowanie

Military Forces of Akhenaten and Their Socio-religious Involvement

ABSTRACT

Imagery of the military and police appeared more frequently in the reign of „heretic” king Akhenaten than the previous period, especially in funerary context, on the temple *talatat* and in the decoration of royal buildings. This paper contains a brief insight in the military forces’ structures (including policemen), to give some observations their involvement of the socio-religious lives during the reign Akhenaten at Tell el-Amarna (ancient *Akhetaten*, “The Horizon of the Aten”). We can suggest that the army relating to military power and Akhenaten kingship ideology.

Key words: Tell el-Amarna, military, police

PUBLICATION INFO				
		 UMCS UNIWERSYTET MARI CURIE-SKŁODOWSKIEJ	e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060	
THE AUTHOR'S ADDRESS: Sławomir Jędraszek, the Institute of Archaeology of the University of Gdańsk, 5 Bielańska Street, Gdańsk 80-851, Poland				
SOURCE OF FUNDING: Author's own funds				
SUBMITTED: 2023.03.02	ACCEPTED: 2025.07.31	PUBLISHED ONLINE: 2025.10.31		
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh		EDITORIAL COMMITTEE e-mail: reshistorica@umcs.pl	 	
 DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS		 ERIH PLUS EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES		

STRESZCZENIE

W okresie panowania „heretyckiego” króla Echnatona częściej niż w poprzednim czasie pojawiały się obrazy wojska i policji, zwłaszcza w kontekście pogrzebowym, na *talattach* świątyni oraz w dekoracji budowli królewskich. Artykuł ten zawiera krótki wgląd w strukturę sił zbrojnych (w tym policji), aby przedstawić pewne obserwacje ich zaangażowania w życie społeczno-religijne podczas panowania Achenatona w Tell el-Amarna (starożytne Ahetaton, „Horyzont Atona”). Można zasugerować stwierdzenie, że armia odnosiła się zarówno do potęgi militarnej, jak i do ideologii królowania Achenatona.

Słowa kluczowe: Tell el-Amarna, wojskowość, policja

Panowanie króla Achenatona (Amenchotep IV/Achenaton, ok. 1360–1343 przed Chr.) to bez wątpienia jeden z najbardziej interesujących rozdziałów w dziejach starożytnego Egiptu. Przez lata wykreowano pacyfistyczny obraz monarchy stroniącego od militarnych działań czy szerzej zakrojonej polityki zagranicznej, skupiając się jedynie na religijnych przeobrażeniach związanych z kultem Atona. Warto jednak zauważyć, że współcześnie taki obraz jest mocno uogólniony. Kreowanie Achenatona jako pacyfisty i monoteisty stanowi daleko idące fałszywe uproszczenie¹, wypaczając szereg istotnych elementów odzwierciedlających jego panowanie. Jak trafnie zauważa m.in. E. Hornung:

Echnaton z pewnością nie był żadnym *wizjonerem*, lecz konsekwentnym racjonalistą. Dzieło jego reform będzie punkt po punkcie urzeczywistniane, gdy tylko zostaną ku temu stworzone polityczne warunki [...]. Z instrumentami władzy, jakie miał do dyspozycji, obchodził się jak wirtuoz i zapewne nie utrata politycznej kontroli stała się przyczyną jego ostatecznego upadku².

Achenaton nie stronił od militarnej czy wojennej narracji w polityce, zarówno w jej wewnętrznym, jak i zagranicznym wymiarze³. Należy zauważyć, że do jego najbliższego otoczenia należeli między innymi wysocy

¹ Vide: m.in. B. Kemp, *The City of Akhenaten and Nefertiti: Amarna and its People*, London 2012, s. 21.

² E. Hornung, *Jeden czy Wielu? Koncepcja Boga w starożytnym Egipcie*, tłum. A. Niwiński, Warszawa 1991, s. 213. Vide: J.A. Spalinger, *War in Ancient Egypt: The New Kingdom*, Newark 2005, s. 165.

³ Ślusznie zauważyli John C. Darnell i Colleen Manassa: The action and inaction of Akhenaten in the face of political changes are often grossly misunderstood, contributing in a number of works to the view of Akhenaten as a pacifist, when in fact as relatively inactive as he may have been militarily, he certainly surpassed his predecessors in the cold-blooded Realpolitik of his reign”. J.C. Darnell, C. Manassa, *Tutankhamun's Army: Battle and Conquest during Ancient Egypt's Late Eighteenth Dynasty*, Hoboken 2007, s. 170. Vide: D. Montserrat, *Akhenaten: History, Fantasy and Ancient Egypt*, London 2005, s. 190, przypis nr 22.

rangą urzędnicy wojskowi, tacy jak: Ay będący naczelnikiem pałacowych stajni, dowódca wojskowy Ramose – którego dom został zidentyfikowany w Głównym Mieście⁴, czy oficer Horemheb⁵. Achenaton stał na czele dobrze zorganizowanej armii, o złożonej, wielokulturowej strukturze⁶, której znaczenie było wyjątkowo istotne w polityce kreowanej przez władcę. Nie mamy żadnych podstaw, by sądzić, iż armię tego czasu charakteryzowała daleko idąca niesubordynacja, degradacja jej struktury czy słabość. Wręcz przeciwnie, współczesne badania wskazują na kontynuację profesjonalnej armii przez cały okres amarneński. Brak bezpośredniego konfliktu nie wyklucza złożonej historii wojskowej tego czasu⁷, co w sposób sugestywny prezentuje sztuka amarneńska, w której niejednokrotnie występują motywy ikonograficzne związane z wojskiem. Należy również zwrócić uwagę, iż Achenaton był szczególnie zainteresowany szkoleniem młodych rekrutów, o czym świadczyć może fakt, że żołnierze wypowiadali hymn: „Trenuje tysiące rekrutów, będąc szefem wieczności jak Aton”⁸.

Bez wątpienia okres Nowego Państwa przynosi szereg zmian w strukturze i organizacji armii. Jak zauważa Barry Kemp, wydaje się, że to właśnie w Nowym Państwie powstała zawodowa armia narodowa, której celem było prowadzenie bardziej rozległych działań, szczególnie skierowanych przeciwko dobrze uzbrojonym i zorganizowanym militarnie państwom na Bliskim Wschodzie⁹. To właśnie stamtąd wywodziły się wyspecjalizowane formacje wojskowe, zwłaszcza oddziały konnych rydwanów¹⁰. Formacje,

⁴ D. Pepper, *The Royal Court at Amarna – Part 4*, „The Akhetaten Sun” 2022, 28, 1, s. 36; B. Kemp, *The City*, s. 65, il. 5.9.

⁵ A. Dodson, *Amarna Sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb, and the Egyptian Counter-Reformation*, Cairo–New York 2009, s. 65; vide: N. Kawai, *Ay versus Horemheb: The political situation in the late eighteenth dynasty revisited*, „Journal of Egyptian History” 2010, 3, 2, s. 261–292.

⁶ A.R. Schulman, *Some Observations on the Military Background of the Amarna Period*, „Journal of the American Research Center in Egypt” 1964, 3, s. 52; B. Kemp, *The City*, s. 269.

⁷ C.J. Darnell, C. Manassa, *op. cit.*, s. 207; A.R. Schulman, *op. cit.*, s. 58.

⁸ N.G. de Davies, *The Rock Tombs of El Amarna, Part IV: Tombs of Penthu, Mahu, and others*, London 1906, tabl. XVII, tabl. XIX; C.J. Darnell, C. Manassa, *op. cit.*, s. 63.

⁹ B. Kemp, *Ancient Egypt. All that Matters*, London 2015, s. 51. Bez wątpienia Amarna funkcjonująca jako ośrodek o charakterze gospodarczym wymagała utrzymywania dobrze zorganizowanej floty, w tym zapewne i jednostek o charakterze militarnym. Należy zakładać, iż jedną z istotniejszych funkcji egipskiej marynarki wojennej był transport i zaopatrzenie piechoty i rydwanów.

¹⁰ Szerzej na temat rydwanów vide: I. Shaw, *Ancient Egyptian Technology and Innovation*, London 2015, s. 92–109; idem, *Ancient Egyptian Warfare: Tactics, Weaponry, and Ideology of the Pharaohs (Casemate Short History)*, Oxford 2019, s. 106–113; J.A. Veldmeijer, S. Ikram, *Chasing chariots: proceedings of the First International Chariot Conference* (Cairo 2012), Leiden 2013.

o których mowa, stały się znaczącymi symbolami propagandowymi, autorytetu nie tylko dla dowódców wojskowych, jak stwierdza Kemp, ale także dla osób, które mogły jeździć rydwanami na pole lub do biura znajdującego się w mieście¹¹, podkreślając tym samym swój status. Cechą wyjątkową związaną z archeologią oraz historią okresu amarneńskiego¹², szczególnie w kontekście samego stanowiska Tell el-Amarna, pozostaje kompleksowo archeologicznie zbadany dom należący do wysokiego rangą urzędnika, dowódcy oddziału rydwanów, oficera Ranefera¹³. Jest to jedna z nielicznych osób, wobec których zachowały się informacje mówiące o nazwisku i statusie jego właściciela. Co interesujące, zważywszy na status społeczny Ranefera, jego początkowo niewielki dom (pozostający nie do odróżnienia od domów innych dygnitarzy dworskich¹⁴, ze skromnym zapleczem) zo-

Fot. 1. Rekonstrukcja domu Ranefera (fot. autor)

¹¹ B. Kemp, *Ancient Egypt*, s. 51.

¹² Na temat okresu postamarnieńskiego w Amarnie vide: B. Kemp, *After the Founder: The Post-Amarna Period at Amarna*, „The Akhetaten Sun” 2022, 28, 1, s. 1–32.

¹³ B. Kemp, *The City*, s. 181.

¹⁴ Vide: B. Kemp, A. Stevens, *Busy Lives at Amarna: Excavations in the Main City (Grid 12 and the House of Ranefer, N49.18)*, EES EMs 90, 91, London 2010.

stał przebudowany, co nadało mu znacznie okazalszą formę już w okresie panowania następcy Achenatona¹⁵.

Podobnie jak inni wielcy faraonowie XVIII dynastii, również Achenaton otoczył się dobrze uzbrojoną i wyszkoloną armią, składającą się z oddziałów liniowych, garnizonowych i żołnierzy stanowiących obsadę załóg twierdz, w skład których wchodziłi wojownicy wywodzący się z obszarów pozaegipskich¹⁶. W samej Amarnie żołnierze nie tylko towarzyszyli królowi w codziennym rytuale, ale również stanowili skuteczną siłę, powiązaną z organizacją i wsparciem licznych robót budowlanych, szczególnie o charakterze oficjalnym¹⁷. Byli ponadto skutecznym narzędziem wykorzystywanym w polityce związanej z egipskim imperializmem. Rola wojskowych w kontekście zmian wprowadzanych przez króla bez wątpienia musiała być znacząca, szczególnie w aspekcie militarnego wsparcia i skutecznego dławienia oporu. Jak zauważa J.K. Hoffmeier, wsparcie wojska, które pod każdym względem pozostawało lojalne wobec króla, miało kluczowe znaczenie dla sukcesu religijnej agendy Achenatona¹⁸. W tym też względzie pacyfistyczny obraz króla, nieco wypaczony, szczególnie w kontekście religijnych, kultowych przemian, wpłynął na postrzeganie Achenatona w innym świetle i perspektywie. To jednak władca, o którym tutaj mowa, w polityce zagranicznej mógł przyjmować agresywną postawę, nie wyróżniając się w tym względzie, będąc jak każdy poprzedni czy też przyszły faraon. Sprawność militarna i pragnienie stawienia czoła potencjalnym zagrożeniom były cechami oczekiwanymi u egipskiego władcy. Słynne *talatat* potwierdzają udział licznych zbrojnych oddziałów w trakcie szeregu uroczystości, ceremonii, którym przewodniczył król w Karnaku¹⁹. Gdy opuszczał pałac, jego domu strzegła królewska gwardia osobista. Za jego rydwanem zawsze biegli żołnierze z elitarnej jednostki, a wśród nich – nosiciele królewskiej broni: dzidy i miecza. Centralne znaczenie rytualne przejazdu królewskim

¹⁵ Szeroko vide: B. Kemp, *Ranefer's sovereign: who was the last ruler at Amarna?*, „The Akhetaten Sun” 2016, 22, 1, s. 12–25.

¹⁶ Trudno współcześnie szeroko mówić o zapleczu armii i funkcjonowaniu przemysłu wojennego. Domniamać jednak możemy, że część produkcji związanej z wojskiem podejmowano w Amarnie.

¹⁷ B. Kemp, *The City*, s. 74. Wiemy również o zaangażowaniu armii w ekspedycjach do kamieniołomów A.R. Schulman, *op. cit.*, s. 58.

¹⁸ K.J. Hoffmeier, *Akhenaten, His Religion and the Origins of Monotheism*, Oxford 2015, s. 199; J. van Dijk, *The Amarna Period and Later New Kingdom*, w: *The Oxford History of Ancient Egypt*, red. I. Shaw, Oxford 2003, s. 270.

¹⁹ A.R. Schulman, *op. cit.*, s. 54; C.J. Darnell, C. Manassa, *op. cit.*, s. 27, il. 2. Vide: również dekorację fragmentów gipsowej posadzki, B. Kemp, *Further results from work at the Great Aten Temple (with a contribution by Marc Gabolde)*, „The Akhetaten Sun” 2018, 24, 1, s. 25–35.

rydwanem i wizerunek rodziny królewskiej, wyeksponowane w dekoracji reliefowej prawie każdego grobowca elitarnego w Amarnie, nie pozostają w tym względzie bez znaczenia, bowiem oprócz religijnego charakteru podkreślają znaczenie armii oraz formacji policji, zarówno w aspekcie militarnym jak i kultowym²⁰. W strukturach armii tego czasu służyli cudzoziemcy: syryjscy procarze, słynni nubijscy łucznicy oraz Libijczycy, mistrzowie w rzucaniu pałkami i oszczepami. Należy także zauważyć, że sceny wyobrażające pokonywanie wrogów Egiptu przez króla, stanowiące stały element ideologii królewskiej, pokrywały niegdyś zewnętrzne ściany oraz pylony tzw. Małej Świątyni Atona²¹. J.K. Hoffmeier i J. van Dijk wskazują na stałą i nieprzerwaną obecność militarną od czasów panowania króla Totmesa III, przez cały okres amarneński i postamarneński, po okres ramessydzki, ochraniającą wschodnie wejście do Egiptu²². J. van Dijk wskazuje ponadto, iż Achenaton wysłał armię w dwunastym roku swojego panowania, by stłumić rebelię w Nubii²³. Stele z Buhen i z Amada dowodzą, że egipska armia zbrojnie interweniowała w regionie, gdzie znajdowały się kopalnie złota, i że siłą stłumiona została rebelia powzięta przez przywódców tamtejszych plemion²⁴. Trzeba także podkreślić, iż użycie uzbrojonych ludzi i sił o charakterze paramilitarnym było powszechną domeną miast starożytnego Egiptu, szczególnie w okresie Nowego Państwa²⁵. Stąd formacje, które współcześnie możemy określić jako policja czy też Medżajowie, tj. elitarni nubijscy łucznicy zabezpieczający obszary pustynne wokół miasta, w tym zapewne również i grobowce skalne, odgrywały ważną rolę w życiu społecznym tego świętego miasta. Policyjne oddziały, pełniące funkcję także zwiadowców, obok armii stanowiły skład niejednorodnego etnicznie społeczeństwa Acheta-ton. Zachowane reliefy w grobowcach skalnych, zarówno północnych, jak i południowych, należących do elit, przedstawiają szereg wydarzeń

²⁰ C.J. Darnell, C. Manassa, *op. cit.*, s. 39.

²¹ B. Kemp, *The City*, s. 86.

²² J.K. Hoffmeier, J. van Dijk, *New light on the Amarna Period from North Sinai*, „Journal of Egyptian Archaeology” 2010, 96, s. 191–205; J. van Dijk, *op. cit.*, s. 270. Należy jednak zaznaczyć za J. van Dijkem, że być może Memfis w okresie rządów sprawowanych przez Achenatona nadal sprawowała funkcje administracyjne, vide: *ibidem*, s. 279.

²³ J. van Dijk, *op. cit.*, s. 270.

²⁴ W. Helck, *Ein „Feldzug” unter Amenophis IV. Gegen Nubien*, „Studien zur Altägyptischen Kultur” 1980, 8, s. 117–126; D. Laboury, *Akhénaton: Les grands Pharaons*, Paris 2010, s. 292–293. Achenaton planował również kampanię na miasto Kadesz, szeroko na ten temat vide: C.J. Darnell, C. Manassa, *op. cit.*, s. 172–178.

²⁵ Na temat Medżaju vide: I. Shaw, *Ancient Egyptian Warfare*, s. 114–115; K. Liszka, A. de Souza, *The Pan-Grave and the Medjay: At the Intersection of Archaeology and History*, w: *The Oxford Handbook of Ancient Nubia*, red. G. Emberling, B. Williams, New York 2021, s. 1–24.

związanych z oficjalnym życiem dworu, gdzie w licznych scenach ukazano uzbrojonych ludzi. Ich obecność w Amarnie łączyła się zarówno z życiem politycznym, gospodarczym, jak i kultowym. Co zrozumiałe w kontekście przemian religijnych wprowadzonych przez króla, wyobrażenia Achenatona i jego najbliższej rodziny stanowią pierwszoplanowy plastyczny temat, któremu jednak zawsze współtowarzyszą rzesze żołnierzy biegnących w umundurowaniu, często z towarzyszącym im orężem, w tym i z charakterystycznymi ciężkimi egipskimi tarczami. W dobitny sposób prezentują to sceny znajdujące się w grobowcu²⁶ dygnitarza, Królewskiego Skryby, Ahmose²⁷. Z zaprezentowanych tam rozmaitych form broni rozpoznać możemy topory oraz włócznie. Oficerowie i wyżsi rangą żołnierze wyobrażeni zostali z sierpowym mieczem, niekiedy także z pałą. W centralnym rejestrze zaprezentowano w sposób bardzo sugestywny żołnierzy biegnących w pozycji póługiętej, którym towarzyszy jeden trębacz. Ten sam typ żołnierzy towarzyszy najbliższej eskorcie Achenatona i Nefretiti. Obok wojowników egipskich wyobrażono dwóch Azjatów, dwóch Nubijczyków i Libijczyka²⁸. Azjaci przedstawieni zostali z charakterystycznymi przepaskami, wyróżniają się również specyficznym uczesaniem, noszą także krótko przyciętą, spiczastą brodę. Każdy azjatycki żołnierz ma włócznie i miecz *khepesh*²⁹. Broń i akcesoria dwóch Nubijczyków różnią się między sobą: jeden z nich, przedstawiony w górnym rejestrze, nosi specjalną lnianą spódniczkę, we włosach ma wpięte strusie pióro, a na jego oręż składa się głównie długi łuk³⁰. Natomiast Nubijczyk z ogoloną głową, wyobrażony w dolnym rejestrze, ubrany został w charakterystyczną spódniczkę wykonaną ze zwierzęcej skóry, z orężem w kształcie podłużnej maczugi³¹. Natomiast wojownik libijski ze stosunkowo krótką spódniczką zaprezentowany został w długim skórzanym płaszczu, związanym na jednym z ramion, z charakterystycznym łukiem w kształcie trójkąta. W drugiej ręce trzyma natomiast pałkę lub topór³².

W kontekście organizacyjnym armii³³ króla Achenatona interesującym i ważnym aspektem pozostaje nadmieniona już wieloetniczność

²⁶ Grobowiec nr 3 powstał jako jeden z pierwszych w części północnej w dziewiątym roku panowania Achenatona.

²⁷ B. Kemp, *The City*, s. 125.

²⁸ C.J. Darnell, C. Manassa, *op. cit.*, s. 193.

²⁹ *Ibidem*; również vide: I. Shaw, *Ancient Egyptian Warfare*, s. 98–99.

³⁰ C.J. Darnell, C. Manassa, *op. cit.*, s. 193.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*.

³³ Interesującym zagadnieniem pozostaje szereg pytań związanych z zapleczem armii oraz funkcjonowaniem „przemysłu wojskowego”. Domniemać możemy, iż część uzbrojenia mogła być wyrabiana w Amarnie.

Fot. 2. Grobowiec skalny Ahmose, Tell el-Amarna. Fragment reliefu wyobrażającego żołnierzy (fot. autor)

jej składu, a także zasygnalizowane zaangażowanie żołnierzy w życie religijne Achetatona, co znajduje odzwierciedlenie między innymi w stałej obecności żołnierzy w otoczeniu rodziny królewskiej. Wątek ten wymagałby daleko szerszego omówienia, uwzględniając specyfikę religijnych zmian wprowadzanych przez władcę, jednak w tym miejscu należy zauważyć, że J.C. Darnell i C. Manassa, iż nawet jeśli Achenaton używał wojska w Achetatona, aby wyrazić religijne znaczenie swojego codziennego życia i czynić codzienny rytuał, armia miałaby szczególnie podkreślać wagę tych wydarzeń, w których bezpośrednio mógł uczestniczyć król wraz z rodziną. W tym też względzie, jak zauważają badacze, mamy do czynienia z praktyczną funkcją związaną z wykorzystaniem sił militarnych³⁴. Być może, jak sugerują Darnell i Manassa, zaangażowanie żołnierzy w codzienne procesje wynikało z tradycji uczestniczenia wojowników w procesjach religijnych. W Amarnie codzienne życie władcy i jego urzędników przypominało odtwarzany religijny dramat³⁵ o znaczeniu kreacyjnym, dodatkowo wzmocniony o militarny wymiar i charakter, któremu przyporządkowano uniwersalistyczne znaczenie samego atonizmu. Należy zakładać, iż Achenaton nigdy nie podróżował

³⁴ C.J. Darnell, C. Manassa, *op. cit.*, s. 193.

³⁵ *Ibidem*, s. 207.

bez odpowiedniej ochrony, tym bardziej nie poruszał się za granicę bez eskorty wojskowej, być może po to, by podkreślić, iż każda publiczna prezentacja króla miała rytualne, kultowe uzasadnienie oraz wyraz. Niekiedy mogło to formalnie przypominać swoim charakterem procesję rytualną³⁶. Jak słusznie podkreślają Darnell, Manassa, bez względu na to, ilu żołnierzy król mógł zgromadzić na uroczystościach, to jego osoba była bardzo silnie strzeżona, zarówno przez policję czy wojsko, jak i przez grono dygnitarzy i pochlebców. Procesje w Amarnie nie różniły się znacznie od wcześniejszych i późniejszych tego typu wydarzeń, wskazując na znaczną obecność wojskową, tu jednak w bardzo hermetycznym środowisku rytualnego życia³⁷. Zarówno wojsko, jak i oddziały policji mogły uczestniczyć w cyklicznych, bardziej świeckich wydarzeniach, jak audyencje czy ceremonie związane z nagradzaniem lojalnych urzędników oraz nominowaniem nowych przy tzw. Oknie Pojawień³⁸. W znaczeniach symbolicznym oraz kultowym Okna Pojawień sugeruje się również organizowanie wydarzeń związanych z rytualną walką, w których mogli uczestniczyć pojmani wrogowie³⁹. Jak zauważają Darnell i Manassa, rytualna walka w obecności przedstawicieli z czterech zakątków egipskiego kosmosu wydaje się odpowiednim sposobem świętowania panowania Achenatona nad „wszystkim, co otacza dysk słoneczny”, przekształcając również formalne, oficjalne spotkania w wydarzenia o charakterze rytualnym, kultowym⁴⁰.

W kontekście samej armii i jej organizacji w Achetaton istotnymi pozostają kwestie odnoszące się do budowli o charakterze wojskowym, które zajmowały wschodni kraniec centralnego miasta Achetaten. Obszar ten zidentyfikowany został przez J.D.S. Pendlebury'ego jako kwatery wojskowa i policyjna⁴¹ i był w oczach Egipcjan bezpieczny. Fakt, że nie ma oczywistych „fortyfikacji”, stanowić może, iż nie odczuwano poważnych zagrożeń dla bezpieczeństwa. Ten sektor miasta, jak wskazują m.in. Darnell i Manassa, zawierał własną studnię i posterunek, o czym

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ Okno Pojawień występujące w różnych punktach w Amarnie stanowiło element architektoniczny ściśle związany z kultowymi i administracyjnymi funkcjami pary królewskiej. C.J. Darnell, C. Manassa, *op. cit.*, s. 208; B. Kemp, *The City*, s. 135–136; B.J. Kemp, *The Window of Appearance at El-Amarna, and the basic structure of this city*, „Journal of Egyptian Archaeology” 1976, 62, s. 82–99.

³⁹ C.J. Darnell, C. Manassa, *op. cit.*, s. 208–209.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 209.

⁴¹ J.D.S. Pendlebury, *The city of Akhenaten, Part III, The central city, and the official quarters: the excavations at Tell el-Amarna during the seasons 1926–1927 and 1931–1936*, London 1951, s. 131–138.

Fot. 3. Okno Pojawień, Grobowiec Ay (fot. autor)

świadczy duża liczba kawałków ceramiki z formami służącymi do wyrobów chleba i fragmentów pochodzących z naczyń po piwie⁴². Koszary i związane z nimi zabudowy prawdopodobnie mieściły się właśnie w tej części miasta i zaopatrywały miejscowy garnizon wojskowy⁴³. W pałacu określanym we współczesnej nomenklaturze jako The North Riverside Palace, stanowiącym główną rezydencję króla i jego rodziny, o charakterze zdecydowanie fortecznym, z podwójnym murem z flankującymi wieżami, w zewnętrznej części znajdowały się przestrzenie koszarowe zajmowane przez elitarną przyboczną gwardię królewską⁴⁴.

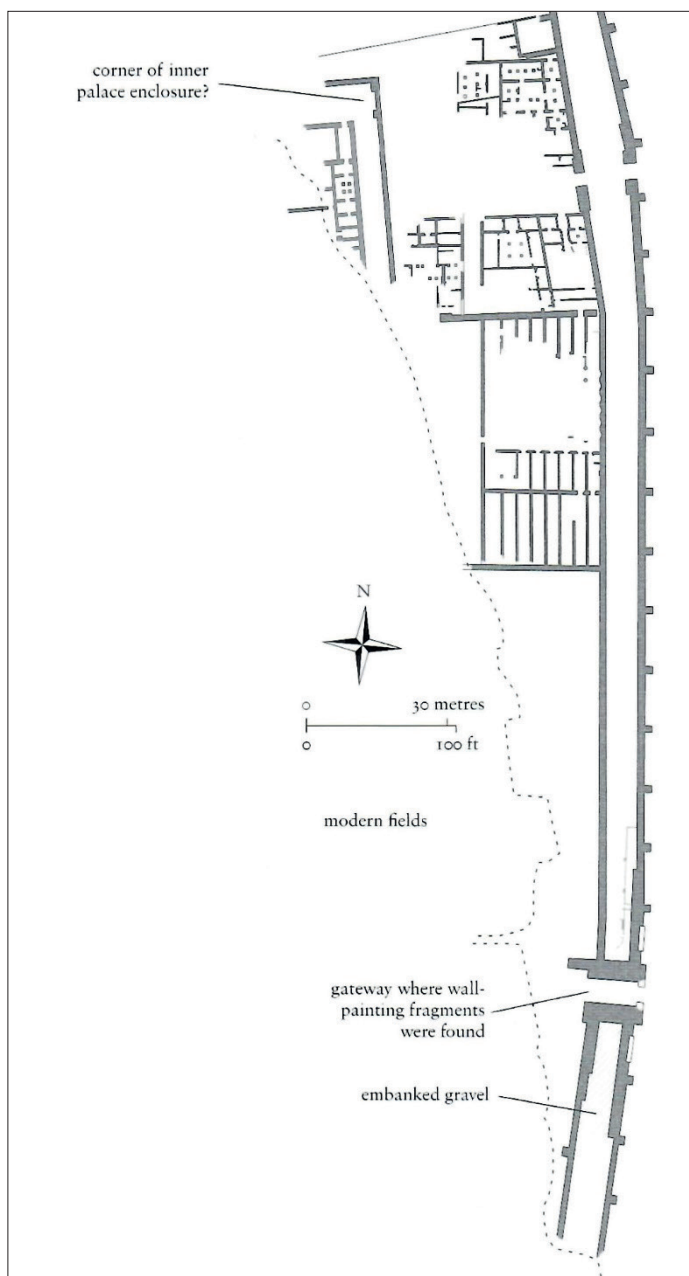
W jednym ze skalnych grobowców elitarnych nr 9⁴⁵, należącym do Mahu, tj. szefa policji (medżaju) w Achetaton, *ḥrj-Md3w n 3ht-Jtn*, widnieją

⁴² Również vide: *ibidem*, s. 134–135.

⁴³ C.J. Darnell, C. Manassa, *op. cit.*, s. 194.

⁴⁴ B. Kemp, *The City*, s. 151; idem, *Ancient Egypt: Anatomy of a Civilisation* (3rd ed.), New York 2018, s. 348.

⁴⁵ N.G. de Davies, *The Rock Tombs of El Amarna, Part IV.-Tombs of Penthu, Mahu, and others*, London 1906, s. 12; B. Kemp, *The City*, s. 153; D. Pepper, *The Royal Court at Amarna – Part 2, „The Akhetaten Sun”* 2021, 27, 1, s. 24–29.

Fot. 4. The North Riverside Palace (za: B. Kemp, *The City of Akhenaten and Nefertiti: Amarna and its People*, London 2012, s. 152).

cenne płaskorzeźby ilustrujące między innymi szereg obowiązków i powinności tej formacji militarnej, w tym również związanych z dokonywaniem licznych inspekcji czy przesłuchiwaniem w obecności wezyra pojmanych jeńców⁴⁶. I tak, gdy król jedzie swoim rydwanem wzdłuż Drogi Królewskiej (nazywanej tak we współczesnej nomenklaturze), łączącej The North Riverside Palace, Wielki Pałac i Centralne Miasto, Machu, jako szef policji, czeka na niego, by go stosownie powitać. Na tym samym reliefie policjanci będący na służbie ukazani zostali przed jednoosobowymi, niewielkimi posterunkami, które najprawdopodobniej rozciągały się wzdłuż głównej arterii przebiegającej z północy na południe⁴⁷. Podobne jednoizbowe budynki wzniesiono na podwyższonych platformach, które zapewne miały charakter ciągu punktów sygnalizacyjnych, choć, co należy zauważyć, trudno jednoznacznie wypowiadać się na temat sposobów przekazywania sygnałów zarówno wizualnych, jak i werbalnych⁴⁸. Należy sądzić, że Achetaton w całości nie był otoczony murem, co znaczyłoby, że nie odczuwano poważnych zagrożeń dla wewnętrznego bezpieczeństwa, choć w grobowcu wspomnianego już urzędnika Mahu widnieją wyobrażenia punktów strażniczych oraz wież, które tworzyły system obronny miasta. Być może był to budynek o charakterze wojskowym lub policyjnym. Przypuszczać należy, że znajdował się na terenie pustyni. W tym względzie jego zaopatrzenie wymagałoby zorganizowania odpowiedniego transportu, osłów oraz ludzi. W literaturze przedmiotu było wiele dyskusji na temat tego, gdzie znajdował się ów budynek, bez jasnej odpowiedzi. Takiej lokalizacji odpowiada jedynie tzw. Wioska Robotników, ale wiemy, że była ona otoczona jedynie prostym, nieskomplikowanym w swojej strukturze murem⁴⁹. Nie możemy także jednoznacznie wykluczyć hipotezy, że w wiosce, o której mowa, mogli zamieszkiwać członkowie policji czy żołnierze⁵⁰. Podobnie mogło być w przypadku społeczności zamieszkującej wyizolowaną strukturę, tzw. Kamienną Wioskę, bowiem wśród jej mieszkańców również mogli znajdować się żołnierze bądź policjanci⁵¹.

Bez wątpienia obszar miasta, szczególnie przestrzeń administracyjna czy magazyny, ale także tereny przylegające do niego, głównie pustynne

⁴⁶ N.G. Davies, *op. cit.*, s. 15–16.

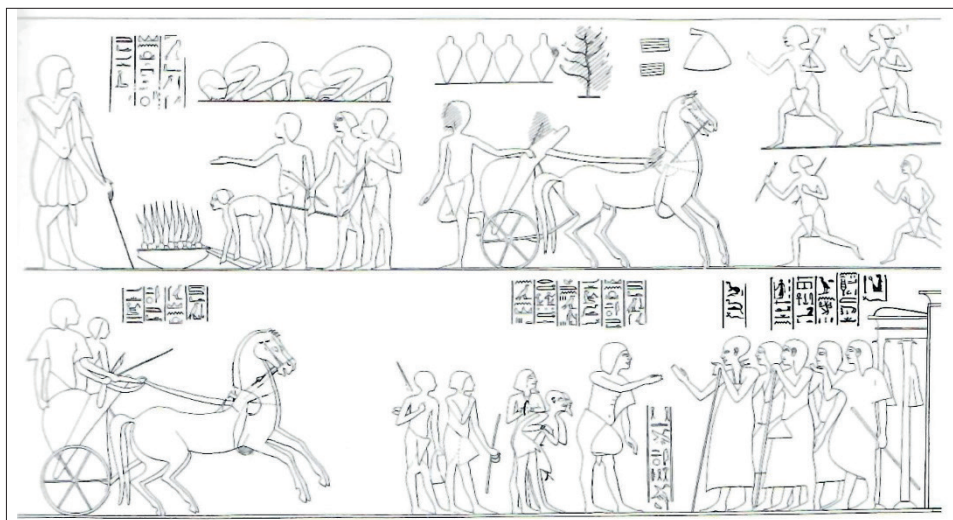
⁴⁷ *Ibidem*, tabl. XXII; C.J. Darnell, C. Manassa, *op. cit.*, s. 194.

⁴⁸ C.J. Darnell, C. Manassa, *op. cit.*, s. 194.

⁴⁹ B.J. Kemp, *The Amarna Workmen's Village in Retrospect*, „Journal of Egyptian Archaeology” 1987, 73, s. 21; A. Stevens, *The Amarna Stone Village Survey and life on the urban periphery in New Kingdom Egypt*, „Journal of Field Archaeology” 2011, 36, 2, s. 112, 114.

⁵⁰ B.J. Kemp, *The Amarna*, s. 48.

⁵¹ B. Kemp, *The City*, s. 157–158.

Jędraszek_05.jpeg Fot. 5. Szef policji Mahu wykonuje swoje codzienne zadania. Odrys reliefu, grobowiec nr 9 (fot. za: B. Kemp, *The City of Akhenaten and Nefertiti: Amarna and its People*, London 2012, s. 157, il. 5.3)

obszary, były kontrolowane przez odpowiednio przygotowane jednostki patrolujące, którym często w ich obowiązkach towarzyszyły psy⁵². Jak zauważają Darnell, Manassa, wieże oraz inne podobne budowle miały przede wszystkim ochraniać zgromadzone w nich przedmioty i dobra, a nie służyć schronieniu przed atakiem. Trasy patrolowe oraz drogi łączące punkty strażnicze, posterunki wskazują, że obrona Achetaton opierała się głównie na przemieszczających się rotacyjnych patrolach⁵³. System taki był daleko skuteczniejszy, biorąc pod uwagę wielkość miasta i jego układ oraz topografię, w tym otwartą płaską pustynną przestrzeń rozciągającą się między centrum a grobowcami skalnymi wykutymi w nieodległych klifach⁵⁴.

Podsumowując, należy podkreślić, iż tak zwana rewolucja religijna Achenatona, czy osobliwości znacznej części plastyki i architektury oficjalnej oraz szereg aspektów związanych z historią tego okresu, zdecydowanie na dalszy plan przesunęły historię wojskową czasów panowania tego władcy. Jak trafnie zauważają Darnell i Manassa, ignorowanie tego, co pozornie przyziemne, na rzecz tego, co pozornie ezoteryczne, pozostaje niefortunne. Okres amarnęński to fascynujący rozdział dla studiów nad strategią wojskową i zabiegami dyplomatycznymi w czasach, gdy

⁵² C.J. Darnell, C. Manassa, *op. cit.*, s. 194.

⁵³ Na temat dróg vide m.in.: J. Harrel, *The Amarna ring road: a new interpretation*, „The Akhetaten Sun” 2018, 24, 1, s. 16–24; B. Kemp, *The City*, tab. XI.

⁵⁴ C.J. Darnell, C. Manassa, *op. cit.*, s. 195; B. Kemp, *The City*, s. 157–158.

wielkie imperia rywalizowały o władzę, pomniejsze państwa usiłowały wyrównać i dostosować się do największej przewagi, a potężni królowie i przebiegli książęta robili wszystko, aby zabezpieczyć sojusze i zniszczyć swoich wrogów⁵⁵. Dlatego należy wyrazić pogląd, iż panowanie Achenatona powinno być badane w daleko szerszym, społeczno-militarnym wymiarze, w którym religijne przemiany miały głębsze uwarunkowania.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

- Darnell C.J., Manassa C., *Tutankhamun's Army: Battle and Conquest during Ancient Egypt's Late Eighteenth Dynasty*, Hoboken 2007.
- Davies N.G. de, *The Rock Tombs of El Amarna, Part IV.-Tombs of Penthu, Mahu, and others*, London 1906.
- Dodson A., *Amarna Sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb, and the Egyptian Counter-Reformation*, Cairo–New York 2009.
- Harrel J., *The Amarna ring road: a new interpretation*, „The Akhetaten Sun” 2018, 24, 1.
- Helck W., *Ein „Feldzug” unter Amenophis IV. Gegen Nubien*, „Studien zur Altägyptischen Kultur” 1980, 8.
- Hoffmeier K.J., Dijk van J., *New light on the Amarna Period from North Sinai*, „Journal of Egyptian Archaeology” 2010, 96.
- Hoffmeier K.J., *Akhenaten, His Religion and the Origins of Monotheism*, Oxford 2015.
- Hornung E., *Jeden czy Wielu? Koncepcja Boga w starożytnym Egipcie*, przeł. A. Niwiński, Warszawa 1991.
- Kawai N., *Ay versus Horemheb: The political situation in the late eighteenth dynasty revisited*, „Journal of Egyptian History” 2010, 3, 2.
- Kemp B., *The City of Akhenaten and Nefertiti: Amarna and its People*, London 2012.
- Kemp B., *Ancient Egypt. All that Matters*, London 2015.
- Kemp B., *Ranefer's sovereign: who was the last ruler at Amarna?*, „The Akhetaten Sun” 2016, 22, 1.
- Kemp B., *Further results from work at the Great Aten Temple (with a contribution by Marc Gabolde)*, „The Akhetaten Sun” 2018, 24, 1.
- Kemp B.J., *Ancient Egypt: Anatomy of a Civilisation (3rd ed.)*, New York 2018.
- Kemp B., *After the Founder: The Post-Amarna Period at Amarna*, „The Akhetaten Sun” 2022, 28, 1.
- Kemp B.J., *The Window of Appearance at El-Amarna, and the basic structure of this city*, „Journal of Egyptian Archaeology” 1976, 62.
- Kemp B.J., *The Amarna Workmen's Village in Retrospect*, „Journal of Egyptian Archaeology” 1987, 73.
- Kemp B., Stevens A., *Busy Lives at Amarna: Excavations in the Main City (Grid 12 and the House of Ranefer, N49.18)*, EES EMs 90, 91, London 2010.
- Laboury D., *Akhénaton: Les grands Pharaons*, Paris 2010.
- Liszka K., de Souza A., *The Pan-Grave and the Medjay: At the Intersection of Archaeology and History*, w: *The Oxford Handbook of Ancient Nubia*, red. G. Emberling, B. Williams, New York 2021.

⁵⁵ C.J. Darnell, C. Manassa, *op. cit.*, s. 3.

- Montserrat D., *Akhenaten: History, Fantasy and Ancient Egypt*, London 2005.
- Pepper D., *The Royal Court at Amarna – Part 2*, „The Akhetaten Sun” 2021, 27, 1.
- Pepper D., *The Royal Court at Amarna – Part 4*, „The Akhetaten Sun” 2022, 28, 1.
- Pendlebury J.D.S., *The city of Akhenaten. Part III, the central city, and the official quarters: the excavations at Tell el-Amarna during the seasons 1926–1927 and 1931–1936*, London 1951.
- Petrie F.M.W., *Tell el-Amarna*, London 1894.
- Stevens A., *The Amarna Stone Village Survey and life on the urban periphery in New Kingdom Egypt*, „Journal of Field Archaeology” 2011, 36, 2.
- Schulman R.A., *Some Observations on the Military Background of the Amarna Period*, „Journal of the American Research Center in Egypt” 1964, 3.
- Spalinger J.A., *War in Ancient Egypt: The New Kingdom*, Newark 2005.
- Shaw I., *Ancient Egyptian Technology and Innovation*, London 2015.
- Shaw I., *Ancient Egyptian Warfare: Tactics, Weaponry, and Ideology of the Pharaohs (Casemate Short History)*, Oxford 2019.
- van Dijk J., *The Amarna Period and Later New Kingdom*, w: *The Oxford History of Ancient Egypt*, red. I. Shaw, Oxford 2003.
- Veldmeijer J.A., Ikram S., *Chasing chariots: proceedings of the First International Chariot Conference (Cairo 2012)*, Leiden 2013.

NOTA O AUTORZE

Sławomir Jędraszek – dr hab., pracownik naukowo-dydaktyczny Instytutu Archeologii Uniwersytetu Gdańskiego.

ABOUT THE AUTHOR

Sławomir Jędraszek – PhD with habilitation, research and teaching fellow at the Institute of Archaeology of the University of Gdańsk.